

લોકજીવનનું મોતી 'મદારી'

પ્રો. શીતલ અશોકભાઈ માછી
શ્રી જે.એમ.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ.

ભટકતા જીવનમાં પણ આનંદ માણતી સંખ્યાબંધ જાતિઓ આઝાદ ભારતમાં હજી પણ વસે છે. પોતાની આગવી સમાજવ્યવસ્થા ભટકતા કુટુંબ જીવનમાં પણ અકબંધ જાળવવા માટે હજી તે મથી રહી છે. એવી મૂળ રાજસ્થાનમાંથી આવેલી એક ભટકતી કોમ તે મદારી. એના બે વિભાગો છે : લાલવાદી ને કૂલવાદી. તેમાંના લાલવાદી મદારી સમાજના મુખી સમજીનાથ મદારી.

સરકસમાં જોવા મળે તેવા પ્રાણીઓના ખેલો અને 'જાદુગરો' દ્વારા થતાં હાથચાલાકીના 'જાદુઈ' ખેલો બેઉનું સાથેસાથ દર્શન કરાવતો મદારી ગુજરાતમાં સૌ કોઈને પરિચિત છે. શહેરમાં તેનું દર્શન ક્વચિત જ થાય, પરંતુ ગામડામાં આ મદારી વારંવાર આવતા રીંછ, વાંદરા, બકરો, માંકડું એવા ચોપગાં પ્રાણીઓને તાલીમ આપી તેમણે મદારી પોતાની સાથે ફેરવતાં હોય છે અને ગામડામાં ડુગ...ડુગ...ડુગ...અવાજ કરતી ડુગડુગી વગાડે છે, જેનો અવાજ સાંભળી ગામડાનો ચોક-ચોરો ગોળાકાર મેદનીમાં ઉભરાઈ જાય છે. આ તાલીમ બદ્ધ પ્રાણીઓ પાસેથી હેરતભર્યા ખેલો ડરાવવાથી માંડી સાપનોળિયાનું યુદ્ધ, મોંઢામાંથી મોટા મોટા લખોટા કાઢવા, કે પ્રેક્ષકવર્ગના કોઈના ખેલો કરતો યા ડોશીમાનો ડાબલો વગેરે જેવી રમતો બતાવી આજીવિકા કરતા મદારી બે ખભે કાવડ લાકડીમાં ભેરવી ઓથાર નાગનો કડીયો અને બીજા ખાનામાં રમતનાં સાધનો સાથે ચોમાસું પૂરું થતાં જ ગામડે ગામડે ઉતરી પડે છે.

લાલવાદીની વસ્તી અત્યારે એમના મુખીના જણાવ્યા મુજબ દશેક હજારની છે. આ લોકો વસ્તીથી દૂર એક જથ્થે કુટુંબ સાથે રહેતા હોય છે. આવી એક મોટી વસાહત સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ધ્રાંગધ્રા ગામ પાસે આવેલ છે. ત્યાં વસતા અને શિક્ષણ જ્ઞાનથી લગભગ વંચિત આ લોકો આજે બેકાર બની ગયા છે. વનખાતુ, જીવદયા પ્રેમીઓએ તેમના આ પરંપરાગત વ્યવસાયને છીનવી લીધો છે. રીંછો હવે સંરક્ષિત ક્ષેત્રમાં આવી ગયા છે.

મદારી કે વાદી તરીકે ઓળખાતી આ કોમની વિદ્યા ઉપરથી એ લોકો ગારુડી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સાપ સાથે વાદીસમાજ કામ પાડતો હોય છે, અને ભયાનક સાપથી પણ આ સમાજનું નાનું બાળક પણ ગભરાતું નથી. અન્ય લોકો કહે છે કે ગરુડથી સાપ જેમ ડરે તેમ સાપને વશ કરવાની અમારી આ વિદ્યા ગારુડી વિદ્યા તરીકે ઓળખાતી હોઈ સાપનો અમારા સમાજે ભય રાખવાનો હોતો નથી.

જમાનાની તાસીર ધીમેધીમે આ ભટકતી જાતિમાં પણ ઉતરી રહી છે. સ્થાયી જીવન માટે પાકા મકાનોમાં વસવાટ કરવો, સભ્ય સમાજને અનુરૂપ આધુનિક પોષાકો પહેરવાં, વગડામાં પણ સંગીત-આનંદ પ્રમોદ આપતા ટી.વી રેડિયો વસાવવા તેમના માટે નવું નથી. જેમ ગોપાલક વર્ગમાં સ્ત્રી સમાજને કુટુંબ ચલાવવાનું કે ખરીદીનું વધુ જ્ઞાન હોય છે અને તે જ જેમ મોટા ભાગનો વ્યવહાર ચલાવતો હોય છે, તેમ મદારી સમાજમાં સ્ત્રીનું વ્યવહારમાં મહત્વનું સ્થાન

હોય છે. મદારી લોકો પુત્રીને બચપણથી જ મહત્વ આપે છે અને પોતાની વિદ્યા યા કળાને દીકરા કરતાંય પ્રથમ દીકરીને શીખવતા હોય છે.

તેઓ ખેલ કરવા જાય ત્યારે ડુગડુગી વગાડી ગાય છે કે,
વાદી આવ્યો ,વાદી આવ્યો
નવ કુળીનો નાગ લાવ્યો
ખભે કાવડ લઈ આવ્યો
લાકડીના ટેકે આવ્યો ....વાદી આવ્યો....

આ કોમમાં બાળલગ્ન -બાળ વિવાહને સ્થાન નથી. તેઓના ધર્મ હિન્દુ જ છે. રામ કૃષ્ણ,હનુમાનમાં માને છે પરંતુ મૃત્યુ સમયે મડદાંને જમાવે અંગુઠે અગ્નિદાહ આપી દાટવામાં આવે છે અને પછી કબર ચણવામાં આવે છે જે હિન્દુ -મુસ્લિમ એમ બંને સંસ્કૃતિના મિશ્રણની સૂચક પ્રથા જણાય છે.

લાલવાદી અને કૂલવાદી એ બંને પરસ્પર સંબંધ હોય તેઓ પરસ્પર દીકરાદીકરી વરાવે છે. લાલવાદી લાલવાદીમાં પરણી ન શકે તેમજ કૂલવાદી કૂલવાદીમાં વરી-પરણી ન શકે. કૂલવાદી લાલવાદી સાથે અને લાલવાદી કૂલવાદી સાથે બેટી વ્યવહાર બાંધી શકે. આ બંને કૂળમાં પરમાર,મકવાણા ,રાઠોડ ચૌહાણ વગેરે શાખ જોવામાં આવે છે. લાલવાદીના કૂળની પરમાર શાખવાળા અને કૂલવાદીની પરમાર શાખ એટલે કે, પરસ્પરની સમાન શાખમાં બેટા બેટીનો વ્યવહાર બાંધી શકે છે.

આ કોમમાં પુરુષવર્ગના મોહન,મોતી,નાથુ વગેરે પ્રકારના નામ હોય છે અને સ્ત્રીઓમાં મુખ્યત્વે મણિ,શાંતિ ,લક્ષ્મી વગેરે પ્રકારના નામ પાડવામાં આવે છે. આ કોમના આદિય પુરુષ ધનવંતરી ગણાય છે. તેના બે ચેલા લાલવાદી અને કૂલવાદી હતા,અને તેનો પરિવાર તે લાલવાદી અને કૂલવાદી છે, એવું દંતકથાઓ પ્રતિપાદન કરે છે.

આ કોમ વિશે બીજી એક દંતકથા એવી પણ છે કે રાજા પરિક્ષિતને નાગ કરડયો ત્યારે આ લોકોનો આદિ પુરુષ ધનવંતરી નાગ પકડવા તથા ઝેર ઉતારવા આવ્યા. આ સમયે નાગે લાકડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રસ્તામાં પડ્યો રહ્યો. ધનવંતરીએ આવીને આ લાકડી ઉપાડી લઈ ખભે રાખી અને તેનો પાતળો છેડે હાથમાં રાખ્યો અને જાડો છેડો પાછળ રાખ્યો. આથી નાગે ફરી પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ સમયે લાકડીનો પાતળો છેડો હતો તે નાગના પૂછ રેપે ધનવંતરીના હાથમાં રહ્યો અને લાકડીનો જાડો છેડો તે મુખ રૂપે બહાર ખુલ્લો રહ્યો. અને તે ધનવંતરીની ગરદને પાછળ કરડયો. આથી આ સમયથી વાડી લોકો જ્યારે જ્યારે લાકડી ખભે ટેકવે છે ત્યારે જાડો છેડો હાથમાં રાખે છે અને પાતળો છેડો પાછળ રાખે છે. વળી,આ નાગે ધનવંતરીને વીસ દિવસની અવધી આપી અને કહ્યું કે, 'જ્યારે જ્યારે તારા વંશજો મારા વંશજોને પકડે ત્યારે અવધી આપીને પકડે અને તે મુજબ છોડી દેજો.'આથી,વાદી લોકો જ્યારે જ્યારે સાપ પકડે છે ત્યારે ત્યારે 'વાયદો' કરીને પકડે છે એટલે અમુક દિવસ સુધી જ રાખીશ એમ કહીને પકડે છે અને તે મુદત પુરી થતાં છોડી દે છે.

આ કોમમાં વિધવાને ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળવાનું કે દિયરવટું કરવાની પ્રથા નથી. પતિ- પત્નીને અણબનાવ થાય તો નાતની મંજૂરી લઈ છૂટાછેડા આપી શકાય છે.સગાઈ તથા લગ્ન વગેરે બધું દર વર્ષે મહા માસમાં જ્યારે સૌ વઢિયારમાં આવેલ રાધનપુર પાસેના કૂલપરા ગામે માસ સવામાસ માટે ભેગા થાય છે ત્યારે જ કરવામાં આવે છે. સગાઈ પ્રસંગે કન્યાને ચુંદડી ઓઢાડવામાં આવે છે તથા ગોળધાણા વહેંચવામાં આવે છે.

લગ્ન પ્રસંગની તમામ વિધિઓ હિન્દુ કોમની જેમ કરવામાં આવે છે આ બધા લગ્ન મહા માસમાં એક જ જગ્યાએ ભેગા થઈને કરતાં હોવાથી જન લઈ જવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. આ કોમની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી નથી. તેમાં મારવાડી તેમજ હિન્દી ભાષાની વિશેષ અસર જણાય છે. તેમનો બોલવાનો લહેકો મારવાડી ઢબનો જણાય છે. જેમ કે,

- (૧) 'તે ને મનોહર વાત કરો' શુદ્ધ ગુજરાતી : 'તું અને મનોહર વાત કરો'
- (૨) 'થોડે છેટે રોહ એઈ' શુદ્ધ ગુજરાતી : 'થોડા આઘા રહો'
- (૩) 'સંકલ મથ્યે જાય છે' શુદ્ધ ગુજરાતી : 'સાયકલ ઉપર જાય છે'

આ કોમમાં સ્ત્રીઓ માસિક ધર્મ દરમિયાન નિયમો પાળતી નથી, ગર્ભધાન પછી ખોળો ભરવાનો કે પિયરમાં જ સુવાવડ કરાવવાનો કોઈ રિવાજ નથી. બાળકના જન્મ પછી છઠ્ઠીના દિવસે બધા ભેગા મળે છે અને નહી જેવી વિધિ કરે છે.

તેમનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં, બાજરીના રોટલા તથા દાળ છે. આ સાથે ડુંગળી અગર અન્ય સસ્તા શાકભાજી ખાય છે. દૂધનું પ્રમાણ તેમના ખોરાકમાં નહીવત જ હોય છે. એકંદરે તેમનો ખોરાક અપૂર્ણ છે, જીવનશૈલી આળસુ હોય છે, કુટુંબમાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા છે, અંદરોઅંદરનો વ્યવહાર સુમેળ અને શાંતિભર્યો હોય છે.

આજે સરકારના, સામાજિક સંગઠનોના પ્રયાસો, શિક્ષણનો વ્યાપ વગેરે પરિબળોના કારણે આ નાથબાવા -મદારીઓ પરંપરાગત વ્યવસાય છોડી નોકરી -ધંધા તરફ વળી ગયા છે અને તેમના સદીઓથી ચાલ્યા આવતા પ્રાણીઓના ખેલ નહીવત રહ્યા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. 'લોકમાંથી' પુષ્કરચંદરવાકર, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી
૨. 'ગુજરાતની કેટલીક તળપદી કળાઓ', વિનોદ આચાર્ય, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી.
૩. 'સૌરાષ્ટ્રની પછાત કોમો' (ભાગ -૨), સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડ.